АЗӘРИ ТҮРКҸӘСИНДӘ ЈАЗЫЛМЫШ ИЛК ӘСӘРЛӘР

Азәрбајҹан дилиндә, инди бизим данышдығымыз ана дилимиздә илк әдәби абидәни ким јаратмышдыр? Сөһбәт, әлбәттә, јазылы әдәбијјатдан кедир.

Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында узун мүддәт бу мәсәлә әтрафында сүкут дөврү јаранмыш, бу дөвр баша чатдыгдан сонра исә јекдил бир гәнаәт һасил олмушдур. О да бундан ибарәтдир ки, Азәрбајҹан дилиндә илк бәдии нүмунәнин мүәллифи XIV әсрдә јашамыш Иззәддин Пур Һәсән Әфсәранидир. Белә бир еһтимал ирәли сүрүлмүшдү ки, Иззәддин Пур Һәсән (Һәсәноғлу) азәри түркҹәсиндә һәтта илк диванын мүәллифидир вә онун "Апарды көнлүмү бир хош гәмәрүз ҹанфәза дилбәр" мәтлә'ли гәзәли дә һәмин дивандан бизә кәлиб чатан тәк нүмунәдир. Лакин сонралар даһа бир гәзәли ашкар едилди вә беләликлә, елм аләминдә – филолокијада Һәсәноғлунун доғма ана дилимиздә илк шерләр јазан бир мүәллиф олдуғу фикри сөзсүз гәбул олунмаға башлады.

Лакин әлјазмалар јанмыр, ит-бат олмур вә орта әсрләрин гаранлыг күнҹ-буҹагларындан елә әсәрләр бу күнә кәлиб чатыр ки, бир анда артыг еһкама чеврилән һәгигәтләр алт-үст олур. Инди әдәбијјат тарихчиләри Азәрбајҹан дилиндә јазылан илк бәдии әсәри Һәсәноғлунун гәзәлиндән јох, ондан бир әср әввәл јазылмыш "Дастани-Әһмәд Һәрами" поемасындан башлајырлар.

Әввәлҹә, бу әсәрләрин елм аләминә танындылмасы барәдә… Бизим мүраҹиәт едәҹәјимиз башлыҹа мәнбә әдәбијјатшүнас Әлјар Сәфәрлинин "Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты" (Бакы, 1982) дәрслијидир.

Һәсәноғлудан илк дәфә XV әср тәзкирәчиси Дөвләтшаһ Сәмәргәнди сөз ачмыш, онун кифајәт гәдәр мәшһур бир шаир олдуғуну, фарсча вә түркчә (азәрбајҹанча) ше'рләр јаздығыны гејд етмишдир. Дөвләтшаһ онун Әфсәраиндә доғулдуғуну да јазыр ки, бу да Хорасандадыр. Елми әдәбијјатда исә Һәсәноғлудан бир шаир кими илк дәфә М.Ф.Көпрүлү сөз ачмышдыр. Бүтүн тәдгигатларда шаирин әдәби ирсиндән ҹәми ики гәзәли һаггында данышылырды. Бири азәрбајҹанча, дикәри фарсча. Азәрбајҹанча һәмин гәзәли барәдә ашағыда сөз ачаҹағыг. Фарс дилиндә јазылмыш гәзәли исә Азәрбајҹан дилинә классик поезијадан бир чох әсәрләри уғурла дилимизә тәрҹүмә етмиш Бөјүкаға Гасымзадә (1916-1957) чевирмишдир. Һәмин гәзәл будур:

Рәһмсиз хәлг олунубдур о никарым, нә едим?
Апарыб фикри бутун сәбру гәрарым, нә едим?

Ел мәнә тә'нә вурур – сөјлә, тукәнмәзми јасын?
Ахы мән бағрыјаныг ашиги-зарәм, нә едим?

Ајгабаглым көрушә кәлмәди, тәнһа кәзәрәк,
Сајмајым нәҹми-мунәввәр, шәби-тарәм, нә едим?

Јар апарды ҹанымы, олмады дилдар мәнә,
Өзу асудә кәзир, мән кули-харәм, нә едим?

Салды әлдән гәми-мә'шугә мәни, јохму дәва,
Ешгдән олду пәришан сәри-карым, нә едим?

Һәр ики дунјада Аллаһ көзәли дуст тутар,
Мән ки, пури Һәсәнәм, јохду никарым, нә едим?

Һәсәноғлунун икинҹи гәзәлини (азәричә) исә чох-чох сонралар алман шәргшүнасы Б.Флеминг елм аләминә танытмышдыр.

Биз һәр ики гәзәл һаггында, гысача да олса, сөз ачаг.

Биринҹиси, профессор Низами Ҹәфәровун гејд етдији кими, "Азәрбајҹан тәфәккүрү XIII-XVI әсрләрдә өзүнүн түрк (оғуз-сәлчуг) дили мәдәнијјәтини јарадыб формалашдырыр. Һәсәноғлудан Фүзулијә гәдәрки дөврдә классик поетик тәфәккүр инкишаф едир"… Бу мә'нада Һәсәноғлу Азәрбајҹан поетик тәфәккүрүнүн сүбһ шәфәги кими ишыг сачыр. Онун дилиндә елм аләминә мә'лум ики гәзәли чох мараглы бир мәнзәрәни экс етдирир.

Биринҹи гәзәлдә Азәрбајҹан, фарс вә әрәб сөзләри чох гәрибә бир тәрздә бирләшиб "гоһум" олмушлар. Бу, ону көстәрир ки, әдәби тәфәккүр өз милли стихијасыны көстәрмәјә башлајыр. Лакин бу милли стихија һәлә апарыҹы мөвгедә дуран әрәб-фарс поетикасынын күчлү тә'сири алтындадыр.

Апарды көнлуму бир хош гәмәруз ҹанфәза дилбәр,
Нә дилбәр? Дилбәри-шаһид. Нә шаһид? Шаһиди-сәрвәр.
Мән өлсәм, сән бути-шәнкул, сураһи ејләмә, гул-гул,
Нә гулгул? Гулгули-бадә. Нә бадә? Бадеји-әһмәр…
Башымдан кетмәди һәркиз сәнинлә ичдиким бадә,
Нә бадә? Бадеји-мәсти. Нә мәсти? Мәстији-сағәр.
Әзәлдә ҹаным ичиндә јазылды сурәти-мәни,
Нә мәни? Мәнији-сурәт. Нә сурәт? Сурәти-дәфтәр.

Әкәр һесабласаг, бураҹан гәзәлдә лексик әрази фарс вә әрәб сөзләринин ихтијарындадыр.

Поетик дилдә азәрбајҹанлашма просеси сонралар Нәсиминин, Хәтаинин, Һәбибинин, Фүзулинин ше'р дилиндә башланаҹаг. Лакин әрәб вә фарс дилиндән кәлән ифадәләр, тәркибләр һәлә узун мүддәт өз статусуну сахлајаҹаг. Өзү дә тәкҹә Азәрбајҹан поетик тәфәккүрүндә јох, һәм дә дикәр түрк халгларынын поетик дүшүнҹәсиндә дә…

Икинҹиси, Һәсәноғлудан башланан јол "түрк-ислам интибаһынын зирвәси" (Г.Јашар) сајылан Фүзули үчүн поезијада вә нәсрдә түркҹәни Шәргдә һаким елитар-кенел дил сәвијјәсинә галдырмаг ишини асанлашдырырды. Һеч шүбһәсиз ки, XX әсрдә Азәрбајҹан охучусуна мә'лум олан ики Һәсәноғлу гәзәлини (түркҹәдә) Фүзу-

ли елә өз дөврүндә охумушду вә бу гәзәлләр онун үчүн нүмунә иди.

Нечәсән көл, еј јузу ағым бәним?
Сән әритдин одлара јағым бәним,
Анд ичәрәм сәндән артыг севмәјим,
Сәнин илә хош кечир чаным бәним.
Һусн ичиндә сана манәнд олмаја,
Әсли јуча, көнлу алчағым бәним!
Ал әлими ирәјим мәгсудимә,
Гојма јурәкдә јана дағым бәним.
Сән рәгибә сиррини фаш ејләдин,
Анун илә олду шымтағым бәним.
Бән өлучәк јолуна көмун бәну,
Бага дурсун јарә топрағым бәним.
Топрағымда битә һәсрәтлә ағач,
Гыла зари чумлә јапрағым бәним.
Бу Һәсәноғлу сәнин бәндәндурур,
Аны рәдд етмә, јузу ағым бәним.

Диггәт едирсинизми, Һәсәноғлунун бу икинчи гәзәлиндә, биринчи гәзәлиндән фәргли олараг, Азәри түркчәсинин мејданы даһа кенишдир. Бу гәзәлдә елә тәркибләр вә ифадәләр вар ки, сонралар Нәсими, Һәбиби вә Хәтаидә даһа бүллур вә шәффафлыгла поетик дил әразисинә дахил олур. Нәдәнсә, дилчиләримиз (дил тарихи мүтәхәссисләри) мәсәләнин бу аспектинә диггәт јетирмәмишләр.

… “Дастани – Әһмәд Һәрами” поемасы исә XIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәси кими тәгдим олунур (Бу һагда Әлјар Сәфәрлинин адыны чәкдијимиз китабында мүфәссәл сөз ачылыр). Әсәр һаггында илк дәфә түрк алими Тәл’әт Онај мәлумат вермиш (1928), сонралар ону (1946) китаб һалында нәшр етдирмишдир. Ә.Сәфәрли исә һәмин китабы 1978-чи илдә Азәрбајчан охучуларына чатдырмышдыр. Әсәр мәснәви формасындадыр, 1632 мисрадан ибарәтдир, әрузун һәчәз бәһриндә јазылмышдыр, гысача десәк, Хејир вә Шәрин (Хејир – Күләндам, Шәр – Әһмәд Һәрами) мүбаризәсиндән бәһс едир. XIII әсрдә гәләмә алынан бу әсәр (чох тәәссүф ки, тәдгигатчылар онун мүәллифинин ким олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмәјибләр) бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи мәсәләсиндә сон нөгтәни гојмаг һәлә тездир. Бәлкә дә орта әсрләрин гаранлыг бучагларындан елә бир әсәр үзә чыхачаг ки, биз бу тарихи бир аз да гәдимә апарыб чыхарачағыг. Лакин һәләлик “Дастани-Әһмәд Һәрами” Азәрбајчан дилиндә јазылан илк бәдии әсәр кими гәбул олунур. Бу поемадан бир нечә бејти мисал кәтирмәклә сөзүмүзә хитам верәк:

Мәсәлдир севәни севмәк кәрәкдир,
Еји нијјәтләрә ирмәк кәрәкдир…
Күләндам дәхи сөјләмәди тәкрар,
Һәгигәт динмәмәклик олур играр…
Мәсәлдир кәнди душән ағламаз дер,
Ахан дәрјајы кимсә бағламаз дер…

Вагиф ЈАШАР (ЈУСИФЛИ)
тәнгидчи, әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси

Фото-етуд Ајтән ОГТАЈГЫЗЫНЫНДЫР